

WYKLUCZENIE SPOŁECZNE NA OBSZARACH WIEJSKICH – WYBRANE WSKAŹNIKI NIEMONETARNE W WIELKOPOLSCE

Sławomir Kalinowski

Uniwersytet Przyrodniczy w Poznaniu

Abstrakt. Wraz z integracją europejską wzrosła możliwość przewycięzania problemu wykluczenia społecznego. W artykule omówiono wybrane wskaźniki wykluczenia społecznego, związane z bezrobociem i poziomem wykształcenia. Praca ma na celu wskazanie problemu wykluczenia społecznego i rozpoczęcie dyskusji na temat najważniejszych działań zmierzających do jego ograniczenia. Przedstawiono również wpływ bezrobocia trwałego i długookresowego na marginalizację ludności. Omówiono też wpływ edukacji oraz potrzebę bardziej efektywnego inwestowania w kapitał ludzki.

Słowa kluczowe: ubóstwo, wykluczenie społeczne, bezrobocie, edukacja, obszary wiejskie

WSTĘP

Wykluczenie społeczne jest dziedziną badań, która w ostatnich latach nabrała szczególnego znaczenia. Dotyczy to zarówno grup społecznych powszechnie uznawanych za ubogie, jak i grup, które, w wymiarze materialnym, za takie nie są uważane. Znaczne tempo wzrostu liczby osób zagrożonych ubóstwem przyczyniło się do rozwoju badań nad tym problemem. Jednocześnie, wraz ze wzrostem świadomości społecznej, rozpoczęto poszukiwania nowych form przeciwdziałania ubóstwu. Tak jak biedę zwykle utożsamiać się głównie z brakiem środków pieniężnych, wykluczenie społeczne jest traktowane nieco szerzej. Jest ono rozumiane jako łącznik takich czynników, jak: bezrobocie, niski dochód, poziom życia, zdrowie, edukacja, bezdomność itd. Pojęcie to stało się kluczowe dla wielu problemów o charakterze społecznym, a także elementem lepszego ich zrozumienia. Przykładem zwrócenia uwagi na wzajemne korelacje tych

zjawisk jest raport o bezdomności w Europie, w którym stwierdzono, że rozwiązania muszą być czymś więcej niż tylko „opieką w przytułku”. Również w przypadku ubóstwa są konieczne studia badające dokładnie jego przyczyny oraz rozwiązania o charakterze kompleksowym. Powinny się one skupiać na wszystkich elementach życia społeczno-ekonomicznego ludności wiejskiej, ponieważ marginalizacja zwiększa poczucie bezradności i dysfunkcyjności rodzin.

Wyczerpująca definicja wykluczenia społecznego jest trudna do sformułowania, co wynika głównie z nakładania się wielu poziomów zmarginalizowania społecznego. W polskim prawie, w ustawie z dnia 13 czerwca 2003 roku o zatrudnieniu socjalnym [Ustawa... 2003], definiuje się je jako sytuację życiową, w której osoby bądź gospodarstwa domowe nie są w stanie zaspokoić swoich potrzeb, a tym samym są narażone na ubóstwo, w wyniku czego ich uczestnictwo w życiu zawodowym jest poważnie ograniczone, a niekiedy faktycznie uniemożliwione. Istotnym problemem pozostaje fakt, że dotyka ono w zasadniczym stopniu grupy osób, które i tak już żyją w ubóstwie, tj. bezrobotnych, mieszkańców wsi oraz osób z problemami socjalnymi.

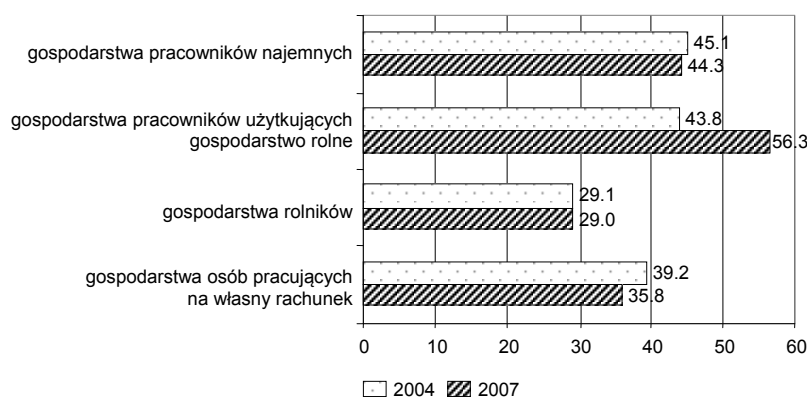
MATERIAŁ I METODY

Przedmiotem artykułu są wybrane wskaźniki wykluczenia społecznego, w tym w szczególności dotyczące bezrobocia i jego czasu trwania oraz kształcenia ludności wiejskiej. Została także podjęta dyskusja, dotycząca przystosowywania się ubogiej ludności wiejskiej do warunków marginalnych oraz zmniejszenia jej oczekiwań, co utrudnia walkę z wyłączeniem ze społeczeństwa. Źródła danych stanowią badania własne, przeprowadzone w latach 2004 i 2007 we wszystkich powiatach województwa wielkopolskiego, oraz dane GUS, w odniesieniu do ludności wiejskiej. Próbę badawczą w 2004 roku stanowiło 786, a w 2007 roku 559 respondentów zamieszkujących obszary wiejskie województwa wielkopolskiego. W tym celu sporządzono kwestionariusz ankietowy, składający się z 88 pytań, podzielonych na jedenaście bloków tematycznych. Do artykułu wykorzystano wybrane odpowiedzi na pytania z bloków V, X i XI – aktywność ekonomiczna respondenta i gospodarstwa domowego, edukacja oraz ubóstwo subiektywne. Wywiady ankietowe przeprowadzono wśród gospodarstw domowych z obszarów wiejskich, we wszystkich powiatach województwa wielkopolskiego. Wyniki badań są oparte na doświadczeniach respondentów, w związku z czym mogą być obciążone błędami o charakterze nielosowym. Dobór próby miał charakter celowy.

Celem artykułu jest ukazanie problemu ekskluzji społecznej i omówienie najważniejszych działań zmierzających do jej ograniczenia. Przedstawiono wpływ bezrobocia długoterminowego i trwałego na wykluczenie ze społeczeństwa. Omówiono również wpływ wykształcenia na wielkość bezrobocia oraz wskazano na potrzebę większego i skuteczniejszego inwestowania w kapitał ludzki, niezależnie od wieku, w szczególności na obszarach wiejskich.

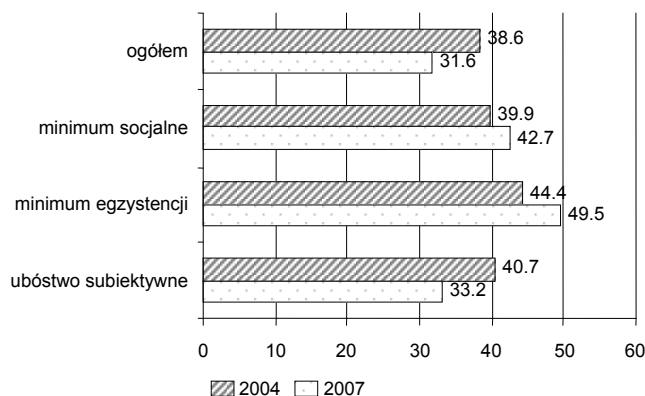
REZULTATY I DYSKUSJA

Jednym z ważniejszych problemów na obszarach wiejskich jest brak pracy. Zjawisko to w dużym stopniu determinuje ubóstwo, a tym samym niejednokrotnie wykluczenie społeczne. Skuteczne działanie zmierzające do jego niwelacji wymaga zintegrowanego i kompleksowego ujęcia polityki gospodarczej, zatrudnienia i opieki społecznej na wszystkich szczeblach decyzyjnych: w skali makro, branżowej, regionalnej i lokalnej. Nie jest to jednak możliwe bez zmian warunków instytucjonalnych [Kabaj 2000]. W co 14 gospodarstwie domowym w Wielkopolsce nie ma żadnej osoby pracującej, w związku z tym są konieczne programy przeciwdziałania bezrobociu, zmierzające do zwiększenia aktywizacji osób bez pracy. Problem ten w podobnym stopniu dotyka zarówno miasto, jak i wieś, odpowiednio 7% i 6,8%. Nieco korzystniejszy wskaźnik na wsi wynika, między innymi, z faktu, że rodziny wiejskie są z reguły liczniejsze niż miejskie, a specyfika tych gospodarstw zwiększa możliwość znalezienia pracy przez chociażby jedną osobę. Najmniejszy udział osób bezrobotnych odnotowano w gospodarstwach domowych rolników, gdzie pracą mogą zostać objęte wszystkie osoby z rodziny. Jest to wynik przepisów prawnych, które za bezrobotnego uznają osoby, które w ciągu ostatniego tygodnia przed badaniami nie przepracowały więcej niż jedną godzinę w gospodarstwie domowym. Tak rygorystyczne przepisy przyczyniają się do tego, że zaledwie w 29,0% tych gospodarstw jest osoba pozostająca bez pracy (poziom porównywalny z 2004 rokiem). Największy odsetek z osobami bezrobotnymi stanowią gospodarstwa użytkujące gospodarstwo rolne – 56,3% (ten odsetek wzrósł, w porównaniu z 2004 rokiem; rys. 1).

Rys. 1. Gospodarstwa z osobami bezrobotnymi w zależności od źródła utrzymania
Źródło: badania własne.

Największy problem z bezrobociem występuje w gospodarstwach żyjących poniżej minimum egzystencji; w ponad 45% z nich żyją osoby, które nie mogą znaleźć pracy. Wraz ze wzrostem wielkości dochodu przyjmowanego za granicę ubóstwa liczba gospodarstw z osobami bezrobotnymi spada i w przypadku ubóstwa relatywnego z granicą 40% mediany dochodów ekwiwalentnych wynosi 37,5% (rys. 2). Mimo że bezrobocie sprzyja obniżeniu dochodowości, a co się z tym wiąże zmniejszenia siły nabywczej

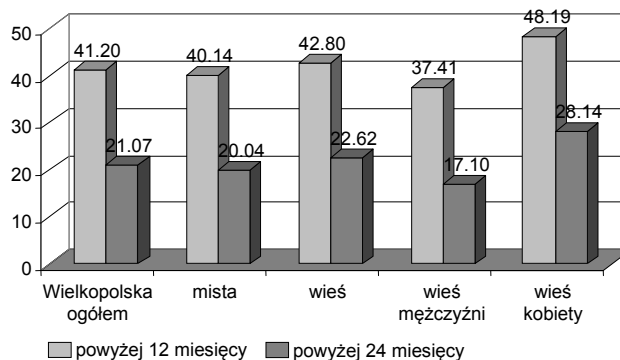
Rys. 2. Udział gospodarstw domowych z osobami bezrobotnymi w zależności od linii ubóstwa w latach 2004 i 2007

Źródło: badania własne.

wiejskich gospodarstw domowych i mniejszego popytu na dobra i usługi, należy pamiętać, że poszukiwanie rozwiązań i metod przeciwdziałania ubóstwu i wykluczeniu społecznemu wyłącznie na poziomie dochodów okazuje się zawężeniem horyzontów i nie zawsze prowadzi do kompleksowego rozwiązania problemu. Jednocześnie stanowi istotną barierę ekonomiczną w uruchamianiu i rozwoju przedsięwzięć gospodarczych. Ograniczone co do chłonności popytowej rynki lokalne, dodatkowo poprzez niskie dochody ludności i wyrażany przez nich popyt na tylko niezbędne dobra, sprzyjają przesuwaniu popytu do szarej strefy [Pretty i Ward 2001].

Niebezpiecznym zjawiskiem jest bezrobocie będące pochodną długiego okresu pozostawania bez pracy i małej sprawności rynku. Wynika to z faktu, że może ono przybierać charakter patologiczny. Takimi cechami charakteryzuje się bezrobocie długookresowe, którego wskaźnik w województwie wielkopolskim wynosi 7,7%. Różnica w wielkości bezrobocia przewyższającego 12 miesięcy, między obszarami wiejskimi i miejskimi, wynosi około trzech punktów procentowych. Nieco lepsza sytuacja jest na wsi, w przypadku bezrobocia trwałego, a więc przekraczającego 24 miesiące. Różnica w tym przypadku wynosi 2,6 punktu procentowego na niekorzyść wsi. Co dziesiąta bezrobotna kobieta nie pracuje dłużej niż 12 miesięcy, podczas gdy wśród mężczyzn co siedemnasty. Większe rozwarstwienie jest w przypadku pozostawania bez pracy przez okres dłuższy niż 24 miesiące, wówczas kobiety 2,2 razy częściej należą do tej grupy niż mężczyźni (rys. 3). Stopa bezrobocia, zwłaszcza długoterminowego, ma wpływ na rozwój gospodarczy regionu i na odwrót. Te sprzężenia zwrotne powodują, że na obszarach wiejskich, gdzie gospodarka nie generuje wystarczającej liczby miejsc pracy, zwiększa się i tak wysokie bezrobocie, a tym samym spada poziom życia. Ta współzależność, powodująca swoisty krąg nierówności, prowadzi do ograniczenia przez samorządy terytorialne warunków do tworzenia rozwoju działalności gospodarczej i jej wspierania [Niedzielski i Domańska 2005].

Głównymi cechami bezrobocia długotrwałego jest, między innymi, wzrost izolacji społeczeństwa, a niejednokrotnie samowykluczenie, wynikające z pogarszania się kondycji psychofizycznej. Dla wielu brak pracy jest bardziej uciążliwy niż sama praca. Dlatego, wiele krajów członkowskich UE za jeden z ważniejszych problemów uznało

Rys. 3. Bezrobocie długotrwałe i trwałe w Wielkopolsce
 Źródło: opracowanie własne na podstawie niepublikowanych danych GUS.

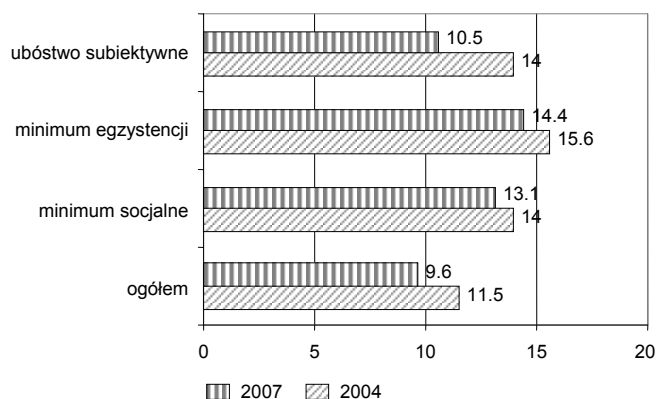
zwiększenie udziału w rynku pracy, poprzez rozszerzenie aktywnych polityk kształtowania tego rynku i zapewnienie ściślejszego związku pomiędzy ochroną socjalną, kształceniem ustawicznym i reformami rynku pracy, tak by uzyskać efekt ich wzajemnego wzmocnienia. Wynika to z faktu, że istotą wykluczenia jest nie tylko sam brak pracy, ale brak pracy, odpowiadającej kwalifikacjom i umiejętnościom osób bezrobotnych, co dodatkowo pogłębia ich poczucie bezsilności i wzmacnia trudności w poszukiwaniu zatrudnienia [Frieske 2002]. Niejednokrotnie bezrobocie wynikające z „wyczonej bezzadności” prowadzi do szybkiego pogarszania się poziomu życia ludności, utrudnia rozwój nie tylko samych zainteresowanych, lecz także terenów przez nich zamieszkiwanych. W związku z tym konieczne są działania integracyjne, takie jak: edukacja społeczna, edukacja zawodowa, świadczenie poradnictwa zawodowego, organizowanie staży, świadczenie pośrednictwa pracy, zatrudnienie socjalne. Poprawę poziomu życia, a tym samym rozwój obszarów wiejskich, można osiągnąć, między innymi, poprzez większe różnicowanie gospodarki wiejskiej, przejawiającej się w rozwoju innych niż rolnicze działów produkcji. Pozwoli to na ekspansję szeroko pojętej przedsiębiorczości, tworzenie infrastruktury technicznej i społecznej, co jednocześnie stworzy warunki pod nowe inwestycje na tych terenach.

Aktywizacja zawodowa osób bezrobotnych na wsi jest istotnym warunkiem modernizacji tych obszarów, a co się z tym wiąże poprawy sytuacji dochodowej i materialnej ludności. Uwalnianie siły roboczej zaangażowanej w rolnictwie i podnoszenie jej wydajności musi odbywać się w ramach nowych miejsc pracy tworzonych w różnych dziedzinach gospodarki narodowej. Taka polityka pozwoli ograniczyć bezrobocie i zmniejszyć migrację ludności wiejskiej do miast. Przemiany na wsi oraz jej restrukturyzacja, polegająca na zmniejszeniu liczby gospodarstw rolnych, a także wzrost możliwości produkcyjnych pozwoli na wyrównanie dysproporcji rozwojowych oraz przyczyni się do poprawy szans życiowych ludności wiejskiej [Kłodziński 1996].

Zmniejszenie bezrobocia nie jest możliwe bez poprawy poziomu wykształcenia, w związku z tym jest konieczne zachęcanie młodzieży do dalszej nauki na poziomie średnim i wyższym. Jest to bardzo istotne, gdyż blisko co czwarta osoba na wsi w wieku 18-24 lata, ma wykształcenie nie wyższe niż gimnazjalne. W gorszej sytuacji są

mężczyźni, którzy o 3,9 punktu procentowego częściej niż kobiety mają wykształcenie nie wyższe niż gimnazjalne. Postępujący proces globalizacji, a tym samym rosnące znaczenie niematerialnych czynników rozwoju, takich jak np. kapitału ludzkiego, społecznego i kulturowego, powoduje, że znalezienie pracy przez te osoby jest coraz trudniejsze. Ważnym problemem na wsi jest fakt, że aż w 11,5% gospodarstw domowych są dzieci i młodzież, która nie kontynuuje nauki. Według ankietowanych główną przyczyną jest brak środków pieniężnych (ponad 50%), ale co czwarty respondent stwierdził, że dziecko zdobyło już wystarczające wykształcenie i w związku z tym nie musi pobierać dalszej nauki.

Chęć kontynuowania nauki przez młodzież wiejską w zasadniczy sposób jest uzależniona od poziomu życia. W co szóstym gospodarstwie domowym jest osoba, która nie przekroczyła 24 roku życia nie kontynuuje nauki. Niewiele mniejszy odsetek osób – 14,4%, których edukacja kończy się na szkole gimnazjalnej bądź zasadniczej zawodowej, można odnaleźć w gospodarstwach żyjących w skrajnym ubóstwie (rys. 4). Aspiracje edukacyjne mieszkańców wsi powinno stanowić wyzwanie dla współczesnych elit. Zjawisko niekontynuowania nauki na poziomie ponadpodstawowym dotyczy głównie dzieci rolników (13,3%) i pracowników użytkujących gospodarstwa rolne (18,8%), tym samym źródło utrzymania rodziny staje się zmienną, istotnie różnicującą młodych ludzi.

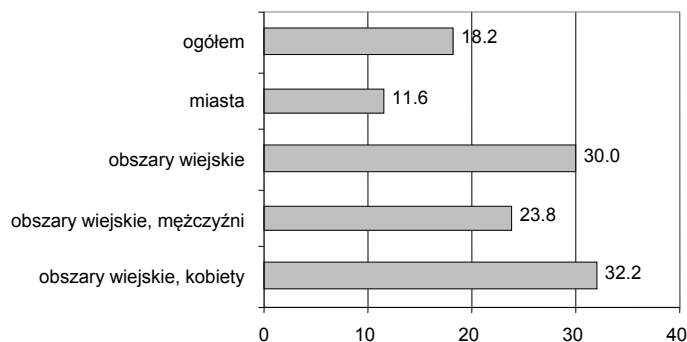

Rys. 4. Udział osób w wieku do 24 lat, które nie kontynuują nauki, w zależności od przyjętej linii ubóstwa w latach 2004 i 2007

Źródło: badania własne.

Biorąc pod uwagę współczynnik wykształcenia osób w wieku 25-60 lat, można zauważyć znaczną dysproporcję między obszarami wiejskimi, a miejskimi. Podczas gdy na wsi współczynnik osób z wykształceniem nie wyższym niż gimnazjalne wśród tej grupy wynosi 30,0%, w mieście jest on niższy o 18,4 punktów procentowych i wynosi 11,6%. Częściowo jest to wytłumaczalne wpływem inteligencji z obszarów wiejskich, co dodatkowo potęguje pogłębianie się różnic między wsią a miastem, zarówno w życiu społecznym, jak i gospodarczym oraz politycznym. Tak znaczne różnice w poziomie wykształcenia świadczą o luce edukacyjnej. Warto też zwrócić uwagę na fakt, że zmieniają się proporcje płci w przypadku wykształcenia nie wyższego niż gimnazjalne. Pod-

czas gdy wśród młodzieży w wieku 18-24 lata, to mężczyźni z reguły są gorzej wykształceni, to w przypadku osób powyżej 24 roku życia te proporcje ulegają odwróceniu na niekorzyść kobiet: co trzecia ma wykształcenie niższe niż średnie; w przypadku mężczyzn – tylko co czwarty (rys. 5). Zatem niezbędne stają się działania związane z większym i skuteczniejszym inwestowaniem w kapitał ludzki, niezależnie od wieku, między innymi poprzez poprawę kształcenia ustawicznego, w tym związanego z informatyką i nowoczesnymi trendami w nauce, systemy bezpłatnego doksztalcania oraz szkoleń w dziedzinach, na które na danym terenie istnieje popyt.

Rys. 5. Współczynnik osób z wykształceniem niewyższym niż gimnazjalne
Źródło: opracowanie własne na podstawie: Raport... [2003].

Edukacja ma ogromną wartość dla człowieka zarówno w wymiarze kapitału, który wnosi na rynek pracy, jak i w osobistym rozwoju niezwiązanym z perspektywami ekonomicznymi. Bardzo często młody człowiek nie zdaje sobie sprawy z wagi wykształcenia, z tego, ile dzięki niemu może zyskać na rynku pracy oraz jakie są produkcyjne efekty wykształcenia, wyrażające się między innymi w tym, że wzrost wykształcenia zwiększa nie tylko wydajność danej osoby, lecz także wydajność współpracowników. W związku z tym edukacja jest zaliczana do grupy dóbr społecznie pożądaných, a to oznacza, że państwo poprzez zwiększenie dostępności kształcenia, powinno dążyć do tego, by obywatele chcieli się kształcić [Baran 2005]. Wiedza, jak twierdzi Drucker [1999], jest i będzie podstawowym zasobem ekonomicznym, zmieniającym w zasadniczy sposób strukturę społeczną, tworząc nowe siły społeczne, polityczne i przede wszystkim ekonomiczne. Można zatem sądzić, że wzrost poziomu wiedzy będzie sprzyjać zmniejszeniu bezrobocia i ograniczeniu ekskluzji społecznej.

WNIOSKI

Wykluczenie społeczne jest w sposób istotny powiązany z ubóstwem, ale nie można między tymi zjawiskami postawić znaku równości. Osoby ubogie nie zawsze są wykluczone ze społeczeństwa i na odwrót – osoby wykluczone nie muszą być ubogie. Mimo to obszar współwystępowania obu zjawisk jest znaczny. Poprawa poziomu życia ludno-

ści wiejskiej nie może się odbyć bez finansowania przez organizacje pozarządowe oraz ośrodki rządowe sektora prywatnego, rozwoju zasobów ludzkich, program zwiększania zatrudnienia poza rolnictwem, poprawę stanu edukacji na obszarach wiejskich, wzmocnienie instytucji administracji lokalnej i regionalnej oraz rozwój infrastruktury.

Polska wieś potrzebuje przede wszystkim pozarolniczych miejsc pracy oraz lepszego wyposażenia mieszkańców w kwalifikacje wspierające ich pozycje na rynku pracy, a więc dostępu do wyższego poziomu edukacji. Jest ono elementem istotnie wpływającym na poziom życia ludności zamieszkującej obszary wiejskie. Rozwiązywanie kwestii nierówności w systemie kształcenia polega na zapobieganiu wczesnemu kończeniu edukacji oraz ułatwianiu przejścia ze szkoleń do pracy. Ważne jest, by osobom, które nie mogą kontynuować nauki zwiększyć jej dostępność, a także zintegrować z głównymi nurtami w kształcenia. Wraz z integracją europejską pojawiła się szansa zwiększenia przejrzystości kluczowych priorytetów polityki zwalczania wykluczenia społecznego. Nie jest to jednak możliwe bez zwiększenia aktywnych działań na rzecz inkluzji społecznej ludności wiejskiej między innymi poprzez promowanie badań, projekty wymiany między krajami członkowskimi, a także w ramach danego kraju.

LITERATURA

- Baran A., 2005. Zmiany w wykształceniu ludności miast i wsi. *Wiadomości Statystyczne* 2.
- Drucker P., 1999. Knowledge-worker productivity. The biggest challenge, *California Management Review*.
- Frieske K., 2002. Dynamika koncepcji marginalizacji społecznej. *Polityka Społeczna* 11-12.
- Kabaj M., 2000. Program przeciwdziałania ubóstwu i bezrobociu. IPiSS, Warszawa.
- Kłodziński M., 1996. Wielofunkcyjny rozwój terenów wiejskich w Polsce i w krajach Unii Europejskiej. SGGW, Warszawa.
- Niedzielski E., Domańska L., 2005. Bezrobocie a rozwój regionalny. *Polityka Społeczna* 5/6.
- Pretty J., Ward H., 2001. Social capital and the environment. *World Development* 29(2).
- Raport z wyników Spisów Powszechnych 2002. Województwo wielkopolskie. 2003. GUS, Poznań.
- Ustawa z dnia 13 czerwca 2003 roku o zatrudnieniu socjalnym. Dz.U. Nr 122, poz. 1143.